

MACAR EPİK ŞİİR GELENEĞİNİN KÖKENLERİ

İsmail DOĞAN*

Özet

Macar epik şiirinin kökenleri ve ortaya çıkışı meselesi tartışmalı bir konudur ve kimi araştırmacılar varlığını bile sorgulamıştır. Son yıllarda Macar şamanizmi, halk hikayeleri ve müziği hakkında yapılan araştırmalardan elde edilen veriler en eski dönemlerde Macar epik şiirinin varlığını kanıtıyor. Bu makalenin esas amacı Macar epik şiirinin kadim zamanlarda ortaya çıktığını ve erken dönemlerden itibaren Türk etkisi taşıdığını göstermektir.

Anahtar sözcükler: *Macar Epik Şiiri, Macar Edebiyatı, Şamanizm, Halk Şiiri, Táltos, Rege, Regös, Kuruc Şiiri*

Abstract

The emergence and the origin of Hungarian epic poetry is a discussed subject and some researchers called its existence in auestion. But the recent evidences and data came to light about Hungarian shamanism, folk tales and folk music proves its existence. The main aim of this paper is to prove the existence of Hungarian epic poetry in ancient times and its early Turkish connections by the interdisciplinary evidences.

Key words: *Hungarian Epic Poetry, Hungarian Literature, Shamanism, Folk-Poetry, Táltos, Rege, Regös, Kuruc Poetry*

*Dr., A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Hungaroloji Anabilim Dalı

"Ne zaman yabancı halk şiirlerinden bazı eski hatıralar elime geçse, üzgün bir şekilde kendi kendime sorarım: acaba bizim de bir zamanlar kadim, orijinal eposumuz var mıydı? Şarkılar yaratan yeteneğini şimdiye kadar muhafaza eden, hatta birkaç romans örneği de veren, peri masalları kompozisyon bakımından herhangi bir milletin benzeri masallarıyla yarışabilecek düzeyde olan bu halk, günümüzde olduğu gibi eskiden de efsane ve tarih şiirine karşı çok az mı eğilim göstermişti?" (Arany, 1860:75). Bu satırların yazarı, kendisi de yapay eposlar kaleme almış ve adı ülkemizde de bilinen Sândor Petöfi'nin arkadaşı, döneminin en etkili şairlerinden biri olan János Arany'dır (1817-1882). Macarların geçmişinde bir epik şiir geleneği olup olmadığı sadece Arany'ın kafasında şekillenmiş bir soru değildir; bu soru geçmişten günümüze birçok Macar edebiyat tarihçisinin de zihnini meşgul etmiştir. Bu makalede bu soruya cevap aranacak, Macar epik şiirinin kökenleri ve üzerindeki Türk etkisi ortaya konacaktır.¹

Macar epik şiirinin varlığı ve kökenleri meselesi araştırmacıları uzun süreden beri meşgul ediyor; bu mesele özellikle 19. yüzyılda neredeyse bir tutku derecesine ulaşmıştır, zira bu dönem hem millî devletlerin kuruluş dönemidir, hem de romantizmin etkisiyle hemen hemen bütün Avrupa ülkelerinde halk edebiyatına dönüş hareketi yaşanmıştır. Macar epik şiirinin orijinal hatıraları günümüze ulaşmamıştır; fakat tarih, dilbilim, etnoloji ve sosyal antropoloji çalışmaları Macarlar arasında da, diğer çoğu kavimde olduğu gibi, epik şiirin varlığına işaret ediyor. Macaristan'da yayımlanan hemen hemen bütün Macar edebiyatı tarihi kitapları sanki ağız birliği etmişçesine aynı soruyla başlar: Macarların bir millî destanı var mıydı? Örneğin yakın zaman önce yayımlanan bir kitapta, yazar meseleyi şöyle özetliyor: "Macarların kadim eposu var mıydı? Problem geçen yüzyıldan bu yana cevabını bekliyor; ilk belirsiz evet cevabını János Arany gibi pek de küçük olmayan bir şahsiyet vermişti. O zamandan bu yana geçen zaman içerisinde görüşler çok kez değişmiştir; bununla beraber kesin sonuca hiçbir grup ulaşamamıştır. Halihazırdaki bilgilerimize göre olumsuz cevap daha muhtemeldir: Macar Homeros'u varolmamıştır" (Köszeghy, 1991:357). Şu da bir gerçektir ki Macaristan tarih boyunca sürekli olarak bir savaş meydanı olmuş ve bu da Avrupa'nın diğer büyük milletlerinin tersine Macaristan'da köklü edebiyat geleneklerinin oluşmasına engel olmuştur. Antal Szerb Macar Hümanizminin en büyük temsilcisi olan ve eserlerini Latince kaleme alan Janus Pannonius'un (1434-1472) epik şiire olan ilgisi hakkında şu bilgileri veriyor: "Janus Pannonius, János Hunyadi hakkında bir epos yazmayı planlamıştı, fakat gerçek şu ki kendisini Macar toprağında yabancı hissediyordu. İtalya'dan yurda döndüğünde o canlı ortamdaki kopmuş oldu ve ondan sonra daha az yazdı. Kendisi şöyle söylüyor: 'Bu barbar

¹ Bu makale Dr. İsmail Doğan'ın "Macar Epik Şiirinde Türkler" (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002) başlıklı yayımlanmamış doktora tezinden alınmıştır.

topraklarında dudaktaki söz bile barbardır,/Bu topraklara isterse Maro gelsin, lavtası ancak zevksiz sesler çıkarır,/İsterse Cicero gelsin, burada dilsiz olur çıkar" (Szerb, 1992:53).

Macarlar Fin-Ugor kökenli olmakla birlikte, çok erken bir tarihten itibaren çeşitli Türk kavimlerinin etkisi altında kalmıştır; bu etki acaba Macar epik şiiri üzerinde de izler bırakmış mıdır? Bu soruya verilecek cevap kanımızca evettir: Macarca'daki Türkçe alıntı kelimelerin bazıları ve Macarca'nın Fin-Ugor kökenli olduğu düşünülen kimi kelime ve kavramları kanımızca Macarlar arasında çok eski devirlerden beri köklü bir epik şiir geleneği olduğunun kanıtlarıdır; bunun yanında bu iddiamızı doğrulayan bazı veriler de şamanizm araştırmacıları ve etnomüzikologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır.

Macar edebiyatı, neredeyse daha ilk ortaya çıkış anından itibaren Türk-Macar ortak geçmişinin etkilerini üzerinde taşıyagelmiştir. Macar edebiyat geleneğindeki bu Türk etkisi iki farklı yönde gerçekleşmiştir: bunlardan ilki, ortaya konan edebî ürünlerdeki *dolaylı* etkilerdir, yani konu ve kullanılan motiflerdeki etkilerdir ve en eski sözlü edebiyat ürünlerinden çok daha yeni edebî türlere, hikaye ve romana kadar geniş bir yelpaze içerisinde kendini göstermiştir; diğeri ise edebî türlerdeki *dolaysız* veyahut *yapısal* etkilerdir. Bu etkiler kendisini sözlü edebiyat geleneğinde daha bariz bir şekilde gösteriyor; zira sözlü edebiyat geleneği, hangi millete ait olursa olsun, tarihî zamanların izlerini diğer edebî türlerden, özellikle modern türlerden daha iyi yansıtır.

Macar kültürü üzerindeki eski Türk etkisi kendisini kültürün her sahasında gösterir. Belirgin bazı etkiler dışında, örneğin Macarca'daki Türkçe alıntı kelimeler vs., bazı etkiler özellikle 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın ilk yarısında Macar araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Tarih ve karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları yanında, geçen yüzyılda büyük bir atılım gösteren Macar etnomüzikoloji çalışmaları Türk-Macar ortak geçmişinin bilinmeyen bazı yönlerini de gün ışığına çıkarmıştır. Aynı zamanda ünlü birer kompozitör olan Zoltân Kodály ve Bela Bartók'un geçtiğimiz yüzyılın ilk yarısında Balkanlar ve Anadolu'da yaptığı halk müziği derleme çalışmaları sonucunda elde edilen veriler Macar halk müziğindeki kimi tarihsel katmanlar üzerinde Türk müziği etkileri olduğunu göstermiştir. Macar etnomüzikologları özellikle *pentatonik* ezgi grubunun eski Türk müziği etkisi taşıdığını göstermişlerdir. Bu alandaki yeni araştırmacılarından biri olan Katalin Paksa Macar halk müziğindeki Türk etkilerini şöyle açıklıyor: "Macarlar, bir Fin-Ugor ve Türk kavmi olarak, anadil olarak Karpatlar havzasına Doğu müzik kültürünü getirmiştir, burada ise daha değişik türde -Slav, Alman, Latin- bir ezgi dünyasıyla ilişkiye girmiştir" (Paksa, 1999:41). Macarların eski inanç sisteminin şamanizm olduğunu biliyoruz; ilginç bir tesadüf eseri Macarlar hem Türk kavimleriyle

karışmadan önceki hayatlarında, yani daha Fin-Ugor kavim birliği içinde yaşarken, hem de daha sonraki hayatlarında, yani Türk kavimleriyle ilişkiye girdiklerinde, söz konusu inanç sistemini korumuşlardır; zira hem Fin-Ugorlar şamanist inanç sistemine bağlıydılar, hem de Türk kavimleri. Macarların Hristiyanlığı benimsemelerinden sonra kilise bilinçli ve sistematik bir şekilde Macarlar arasındaki eski inanç izlerini ve bunların kültür alanındaki yansımalarını yok etmeye uğraşmıştır; fakat halk kültürü kendi iç dinamikleri dolayısıyla bu etkileri hemen hemen günümüze kadar muhafaza etmiştir; tabii yazılı olmadığından dolayı çeşitli biçimlerde ve çeşitli kisveler altında.

Son yıllarda Çin'in kuzeyindeki çeşitli Türk ve Moğol kökenli kavimler arasında araştırmalar yapan Çinli etnomüzikolog Du Yaxiong burada hâlâ şamanist inançlarını sürdüren bu toplulukların müziğiyle Macar halk müziği arasında kimi paralellikler bulmuştur; Yaxiong bu hususta şunları naklediyor: "Kadim Macar şarkılarının Kuzey Çin'deki azınlıkların en önemli şamanist şarkılarına benzediğini zikretmiştik. Bu olgu da gösteriyor ki hem Macarlar, hem de Kuzey Çin'deki azınlıklar oldukça özel bir müzik geleneğine dahildiler ve her ikisi de bu geleneği binlerce yıl boyunca muhafaza etmişti. Macarlar bu geleneği halk şarkılarında korudular, kuzeydeki azınlıklar bu geleneği hem halk şarkılarında, hem de şamanist şarkılarda korudular. Macar halk şarkıları ve şamanist şarkıları arasındaki benzerlikler, Macarların, Kuzey Çin'deki azınlıkların bir kısmıyla birlikte, bu müzik stiline kendi orijinal ana yurtlarında elde ettiklerinin ve o zamandan beri esasında değişmeden muhafaza ettiklerinin güçlü bir işaretidir" (Yaxiong, 1995:132-33). Yaxiong, devamla Çin'in kuzeyindeki azınlıkların müziğiyle Macar halk müziği arasında gördüğü benzerlikten yola çıkarak Macarların atalarıyla Çin'in kuzeyindeki bu insanların bir zamanlar beraber yaşadıklarını iddia ediyor (Yaxiong, 1995:133); bir etnomüzikoloğun bakış açısıyla ve elde ettiği bulgularla bu tarz bir kanaate ulaşmak araştırmacıyı yanlış sonuçlara ulaştırabilir. Tabii ki Yaxiong'un her iki halk müziği arasında bulunduğu benzerlikler onu bazı doğru bilgilere ulaştırır, fakat bu bilgiler Macarların atalarıyla Kuzey Çin'deki azınlıkların bir zamanlar bir arada yaşadıklarını göstermez. Bununla beraber bu bulguların gösterdiği en somut olgu, Türk ve Moğol kavimlerinin yaşadıkları coğrafyada benzer ezgi gruplarına sahip olduklarıdır ve Macarların ataları da bu ezgi gruplarıyla Kuzey Çin'de değil, yine aynı soydan gelen kavimlerin yaşadığı Avrasya bozkırlarında tanışmışlardır. Benzeri bir karşılaştırmalı araştırmayı da Izabella Horváth çeşitli Türk kavimlerinin halk hikayeleri ve Macar halk hikayeleri arasındaki benzerlikler üzerine yapmıştır; Horváth araştırmasının sonucunda özellikle at kültürü ve şamanizm motifleri taşıyan halk hikayelerinin Macar halk hikayelerine Türk kavimlerinden geçtiği sonucuna ulaşmıştır (Horváth, 1995:159-170).

Şamanist inanç dünyasının izleri Macar halk müziğinin arkaik ezgi grubunda bir dereceye kadar korunmuştur: Noel ve kış gündönümü zamanında köylerde düzenlenen törenlerde evden eve giderek şarkılar söyleyen gençlere Macarcada *regös* ismi veriliyor. *Rege*, *regel*, *regöl* ve *regös* kelimeleri Macarca'nın en eski Fin-Ugor kökenli kelimelerindendir. Macarca'nın tarihî-etimolojik sözlüğüne göre *rege* kelimesi belgelerde ilk olarak 1240 yılında, *regel* kelimesi 1615 yılında, *regöl* kelimesi 1552 yılında ve *regös* kelimesi ise 1211 yılında geçiyor. Sözlüğe göre *rege* kelimesi eski kayıtlarda "tamamen güvenilir olmayan, aptal, bunak insanların sözleri", "tamamen güvenilir olmayan ruhsal durum, çılgınlık", "eski sözlü gelenekten kalma anlatı, şarkı", "fuzuli, faydasız konuşma", "bir şiir türü olarak güvenilirliği belirsiz, mucizevî unsurlar da içeren anlatı" şeklinde zikrediliyor; *regel* (regöl) kelimesi *rege* kelimesinin fiil biçimidir. *Regös* kelimesi ise sözlüğe göre "Ortaçağda insanları eğlendiren kişi, şarkıcı" olarak zikrediliyor. Sözlüğe göre tüm bu kelimeler *reg* kökünden geliyor ve *revül* (kendinden geçme, esrime, vecd) kelimesiyle akrabadır. Yine sözlüğe göre *reg* kelimesi "daha önceleri şamanistik dinsel kültürde esrimeye temayüllü şamanın vecd durumunda söylediği sözlerle ilişkilidir" (TESz *rege*, *regös* maddeleri). Regösler hakkında Dezsi Lajos şu tesbitlerde bulunuyor: "Regöslerimiz sadece kadim yurttan değil, bu dönemde de Macarlar arasında mevcuttu. Tuna ötesi ve Sekel regösleri kadim şamanlığın hatırasını muhafaza etmiştir; bu gelenek yurt işgali sırasında parlak dönemini yaşıyordu" (Dezsi, 1927:7). Macar etnomüzikologları bu *regös* şarkılarının (*regösenek*) bazı arkaik unsurlar barındırdığını ortaya çıkarmıştır ve "dilbilimsel ve etnolojik araştırmalar [şarkının] içerisindeki Fin-Ugor mirasının büyü gücünü haiz nakarat kısmı, 'Haj regö, rejtem/rajta', 'dehoreme-roma' vs., olduğunu ve bunun bir zamanlar şamanın vecd haline geçmesine ve şarkılarla yapılan büyüye eşlik ettiğini göstermiştir" (Paksa, 1999:58). Macar halk müziğinin diğer ezgi gruplarında da Macarların Türk kavimleriyle ilişkiye girmeden önceki akrabalık ilişkilerini yansıtan unsurlar bulunur. Macarların bu akrabalıkları bugün hâlâ Rusya'nın kuzeybatısında yaşıyorlar; bunlar Hantiler ve Manşilerdir ve "kadim geleneklerini, inanç dünyalarını, şaman seremonilerini kovuşturmalar, yasaklamalar ve asimilasyon sürecine rağmen bugüne kadar muhafaza etmişlerdir" (Paksa, 1999:64). Etnomüzikologların araştırmalarına göre özellikle Macar ağıtlarında Ugor dönemi ezgi unsurları mevcuttur, "Ugor dönemi ezgi katmanını Macarlar ölümle ilgili gelenekler çerçevesinde muhafaza etmiştir, ağıt formunda... Diğer bir benzerlik de ağıtların metninin de epik, yani narratif karakterde olmasıdır. Kodály'a göre 'müziksel nesir'" (Paksa, 1999:65).

Yukarıda temas ettiğimiz *rege* ve *regös* kelimeleri yanında epik şiirle bağlantılı diğer bir kelime ise *koboz* (kopuz) kelimesidir ve Macarca'ya Kuman veya Peçenek dilinden geçmiştir. Macarca tarihî-etimolojik sözlüğe

göre kelime kayıtlarda ilk olarak 1193 yılında görülüyor. Koboz kelimesi sözlüğe göre şu arılama geliyor: "lavta benzeri, dört ya da beş telli eski Macar çalgısı" (TESz *koboz* maddesi). Kelimenin diğer bir ilginç yanı ise aşağı yukarı tüm Balkan ülkelerinin halk kültürlerinde aynı isimle zikredilmesidir; örneğin kelime Sırpça ve Hırvatça'da *kopuz*, Rumence'de *cobuz* şeklindedir (TESz *koboz*; Ligeti, 1986:91-92; Nemeth, 1921:22-23). Kopuz kelimesinin menşeinin Türkçe olduğu kesin olmakla birlikte, bu çalgının biçimi, yayla çalınıp çalınmadığı, kaç telli olduğu konusunda araştırmacılar arasında belirgin bazı ayrılıklar vardır. Evliya Çelebi bu çalgıyı ve çalgıcıları Macaristan ile de bağlantılı olarak şu şekilde anlatır: "Sâzendegân-ı kopuzcıyân: Neferât 40, mucidi Hersek-zâde Ahmed Paşa'dır ki Ebu'l-Feth vüzerâsındandır. Bu saz Bosna, Budin, Kaminiçe, Eğri, Tamişvar gibi serhat ahâlisine mahsustur; Anadolu'da mislini görmedim. Levendâne bir sazdır ki hemen şoşhânenin yavrusu zannolunur; üçer târlıdır." (aktaran Köprülü, 1928:108)² Mütercim Âsım'ın *Burhân-ı Kâtı* tercümesinde kopuz kelimeyle ilgili ilginç kayıtlar var: "berbat: feth-i bâ ile kopuz dedikleri saza denür; Rumî'de lavta tâbir olunan sazdır; ber ile bat'tan mürekkeptir. Kaz göğüslü demektir; sâz-ı mezbûrun kâsesi kaz göğüsüne şebih olmakla bu isimle tesmiye eylediler ve bazıları indinde tanbur şeklinde bir sazdır; kâsesi büyük ve sapı kısa olur; bu iki kavlin mealî birdir" (Köprülü, 1928:109). Orta Asya epik şiir geleneği hakkında ilk ayrıntılı bilgileri veren Chadwick, kopuz çalgısı hakkında şu verileri aktarıyor: "*Kobuz* olarak bilinen enstrüman da şiir okumaya eşlik etmek için yaygın olarak kullanılır. Levchine, Kazaklar'da kullanıldığı şekliyle bu enstrümanın

² Köprülü "Türk Edebiyatı'nın Menşe'i" isimli makalesinde Evliya Çelebi'den alıntı yaptıktan sonra "XIII.-XIV. asırlardan beri Anadolu'da halk arasında pek yayılmış bir sazın XVI. ve XVII. asırlarda büyük bir bolluk ile Rumeli serhatlerine geçmesi, Türk zevkinin yeni istilâ edilen kıt'alardaki çabuk zafer kazanmasını ve o devirdeki Türkler'in bedîî seviye itibariyle Rumeli'deki şâir kavimlere üstünlüğünü göstermektedir; yukarıdan beri zikrettiğimiz delillere rağmen, Anadolu'da *kopuzuz*, tesadüf etmediğini iddia yanlışlığında bulunan Evliya Çelebi'nin bu mütâleasını hiçbir zaman kabul edemeyiz; yalnız bundan, XVII. asırda Rumeli serhatlerinde, *kopuz'un*, Anadolu'dakinden pek fazla yayılmış olduğu neticesini çıkarabiliriz. Esasen Evliya Çelebi de, başlarında beyaz kalpakları, bellerinde kıymetli taşlarla süslü pâlhenkleri, yeşim ve balgamı taşı kuşakları, ziynetli bıçaklarıyla meftunluk bakışlarını celbeden Peçuyî gazilerinin *kopuz* çalmaktaki maharetlerini tavsif ede ede bitiremiyor" (Köprülü, 1928:108) diyerek kopuzun Balkanlara Anadolu'dan geçtiğini iddia ediyor; fakat bir diğer önemli makalesi olan "Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te'sirleri" başlıklı çalışmasında "...gerek Macarlar'ın, gerek Ukraynalılar'ın ve Sırlar'ın, bunu [kopuzu], Osmanlılar'dan önce Karadeniz'in yukarısından dolaşarak Avrupa topraklarına gelip yerleşen Türk kabilelerinden aldığı açıkça anlaşılır..." (Köprülü, 1922:249) iddiasında bulunuyor; makalelerin yazılış tarihleri dikkate alındığında Köprülü'nün görüşünü sonradan değiştirdiği anlaşılıyor. Biz burada Köprülü'nün tarih itibariyle ilk görüşüne katılıyor; Evliya Çelebi'nin bahsettiği kopuz çalgısının biçim ve çalmış şekli itibariyle nasıl bir çalgı olduğunu bilemiyoruz, zira bilindiği üzere kopuz terimiyle tarif edilen çalgılar arasında belirgin farklılıklar bulunuyor.

ayrıntılı tasvirini veriyor. Enstrümanı ön yüzü açık, içbükey, genellikle at kılından yapılmış üç kalın teli olan bir keman şeklinde tasvir ediyor. Kısa bir yay vasıtasıyla ve dizler arasında tutularak çalınıyor. *Kobuz* bu insanlar arasında *bakshaların* en önemli aksesuarıdır; bunlar, Batı istepelerindeki Müslüman halkın kâhin, görücü gibi davranan ve kurban adayan rahipleridir. Verbitski de bir yerde Altay halkı arasında kahramanlık hikayelerinin anlatımına eşlik etmek için kullanılan *kabys* veya *komus* isimli iki telli bir enstrümandan bahseder; fakat diğer yerlerde Altay kabileleri arasında kullanılan, Rusların *balalaykasına* benzeyen ve sadece şamanların kullandığı *komus* isimli telli enstrümandan bahseder. Soyot kabileleri *komus* terimini Yahudi harpı için kullanırlar, Yakutlar ise buna *homus* derler, Kırgızlar *kobuz* terimini şaman davulu yerine kullanırlar" (Chadwick, 1932-40 111:23). 1364 tarihli bir Macarca belgede *Kobzos Miklos* (Kopuzcu Miklos) isimli bir ozanın zikredilmesi (Dezsi, 1927:9) Macaristan'da kopuz çalma geleneğinin en büyük kanıtıdır³. Bu örneklerden de yola çıkarak, şekli ne olursa olsun, kopuz çalgısının şiire, daha doğrusu epik şiire, yani destan anlatımına eşlik eden bir enstrüman olarak Macarlar arasında çok eski zamanlardan beri kullanıldığına hükmedebiliriz; dolayısıyla Macar epik şiir geleneğindeki en önemli Türk etkilerinden biri de budur. Macar dilbilimcilerinin araştırmaları kelimenin Kuman veya Peçenek dilinden Macarca'ya girdiğini gösteriyor; dolayısıyla kopuz kelimesinin Macarlar tarafından bugünkü Macaristan'a yerleşmeden önce kullanılıp kullanılmadığına dair kesin bilgiye sahip değiliz.

Macarca'ya Türkçe'den geçen alıntı kelimelerin önemli bir kısmı da inanç dünyasıyla ilgilidir; bu alıntı kelimelerden konumuzla ilgili gördüğümüz biri de *büvös* kelimesidir ve 'büyülü, sihirli' anlamlarına gelir; kelimenin Macarca'daki kökü *bû* şeklindedir, fakat bu kök şekliyle kullanılmaz, *büvös* kelimesi 'v' kaynaştırma sesi ve Türkçe'deki -lı, -li takısının mukabili olan -s takısından mürekkeptir. Kelimenin menşei günümüz Türkçesinde de kullandığımız *büyük* kelimesidir. Kelimenin Macarca'daki diğer türevleri *büvöl* (büyülemek), *bübâj* (büyü, büyüleyici), *büvesz* (büyücü, sihirbaz) vb. kelimelerdir. Macarca tarihî-etimolojik sözlüğe göre kelime kaynaklarda 12. yüzyılın sonlarından itibaren zikredilmeye başlıyor; sözlüğe göre kelime Uygurca'da *bögü*, Çağatayca'da *büyük* şeklinde kullanılıyor; bunun yanında örneğin Moğolca'da şaman anlamına gelen *böge* ve Kalmukça'da büyücü anlamına gelen *bö* kelimeleri de bulunuyor (TESZ

³ Bu konuya Köprülü de dikkati çekiyor: "*Macar Vesâ'k Lügati'ne* dayanarak İstanbul Darülfünunu eski Etnografi Profesörü Mesaroş Efendi'nin bana verdiği malûmata göre, Macar lisânında *Koboz* kelimesi, M. 1327 senesinden ve *Kobuzcu* mânasına gelen *Kobzoş* (*Kobzos*) kelimesi, yine M. 1327 senesindenberi bilinmekte ve kullanılmaktadır; hattâ 1327'de Yohan ve 1364'de Nikolavus adlı *Kobzoş'lar* da malûmdur. Arpad'lardan Anju zamanına kadar gelen bu *kıral kobuzcu'ları*, XIV. asır nihayetinde mahvolmuştur..." (Köprülü, 1922:249)

büvös; Ligeti, 1986:271). Ayrıca Macarca'da yine Türkçe *büyük* kelimesinden geldiği düşünülen diğer bir kelime de *bölcs* kelimesidir ve bugün 'arif, bilge' anlamlarında kullanılır; kelimenin Macarca'daki birkaç türevi *bölcsesseg* (bilgelik), *bölcseszet* (felsefe) vb. kelimeleridir. Kelime Macarca tarihî-etimolojik sözlüğe göre kadim Türkçe bir kelimedir ve Çağatayca'da *büyüci*, Osmanlıca'da *büyücü*, Gagauzca'da *büjü* şeklindedir; sözlüğe göre "Macarca'ya giren Türkçe biçim **büyüci* olmalıydı, bu kelime Macarca'da **bücs'* > **bücs*, daha sonra ise ikincil / eklenmesiyle *bülcs* ~ *bölcs* haline geldi. Orijinal anlamı şüphesiz 'büyücü, şaman' olmalıydı ve bugünkü anlamını ancak pagan inanç dünyasının ortadan kalkmasıyla kazanmıştır" (TESz *bölcs*; Ligeti, 1986:272). Macarca'daki konuyla ilgili diğer bir Türkçe kökenli kelime ise *ige* ve türevi olan *igez* kelimesidir ve 'söz, Tanrı sözü' anlamlarına gelir, türevi olan *igez* kelimesi ise 'büyülü sözlerle büyülemek' anlamındadır (TESz *ige*, *igez*)- Bu kelimeler yaranda inanç dünyasıyla ilgili diğer Türkçe alıntı kelimeler şunlardır: *csök* (kurban sunma bayramı), *ünnep* (bayram), *bün* (günah), *bocsât* (affetmek) vs.

Macar şamanizmi hakkında elimizde bulunan veriler, bu şamanizmi ayrıntılı olarak tasvir edecek nitelik ve nicelikte değildir. Fakat disiplinlerarası bilimsel çalışmalar bazı noktaları aydınlatmıştır ve bu alanda dilbilim ve etnoloji çalışmaları aydınlatıcı sonuçlara ulaşmıştır. Macarca'daki *táltos* (şaman, kam) kelimesi Macar şamanizminin en büyük kanıtıdır; kelime birkaç bakımdan ilginç veriler sunuyor. Bunlardan biri kelimenin Fin-Ugor kökenli olmasıdır, dolayısıyla Macarların şamanist inanışlara, yakın zamana kadar şamanizmi benimseyen ve Macarların en yakın akrabaları olan Finler, Ostyaklar, Samoyedler ve benzeri kavimlerle tarihte beraber yaşadıkları zamanlarda da sahip olduklarını gösterir. Kelimenin diğer bir ilginç yanı ise kökeni itibarıyla Fin-Ugor ortak geçmişinden tevarüs etmesinden dolayı, Macarların şamanist inanışları Türk kökenli kavimlerden almamış olduklarını göstermesidir. Şamanizmi benimsemiş çeşitli Türk kavimleriyle olan ilişkiler olsa olsa Macar şamanizmine yeni unsurlar kazandırmış veya onu dönüştürmüş olabilir; fakat bu konuda da yeterli bilgiye sahip değiliz. *Táltos* kelimesi tarihî-etimolojik sözlüğe göre kaynaklarda ilk olarak 1211 yılında geçiyor; sözlüğe göre kelime Macarca'nın en eski kelimelerindedir ve kökeni Ugor dönemine kadar uzanır; "Ugorca temel biçimi **tult3*, orijinal anlamı Vogulca ve Macarca'da muhafaza edilmiş olan 'büyük gücü, büyü' olmalıydı. Macarca kelimedeki -s unsuru denominal sıfat ekidir; demek ki *tálto-s* orijinal anlamıyla 'büyülü, büyü gücüyle donanmış' anlamlarına geliyordu. Şamanistik kültürden tevarüs eden tahminen oldukça erken isimleşmiş bir deyimdir, muhtemelen bu kültürde şamanın kişiliğine işaret ediyordu. Halk mitolojisinde *táltos* kavramı regös ve garaboncias çocuk kavramıyla karışmıştır. *Táltosun* kendine özgü özelliklerine vecde girme ve bedensel aykırılıklar dışında, çeşitli hayvanlarla olan mücadeleler ve at, boğa şekline

dönüşme yeteneği de dahildi (...) atla ilgili sıfat olarak kullanımının temeli de bu olmalıydı" (TESz *tâltos*).

Macarca'daki *tâltos* kelimesi uzun zamandan beri araştırmacıların dikkatini çekmiş ve çeşitli spekülasyonlara sebep olmuştur. Kelime Macarca'da örneğin *tâltos paripa*, yani 'tâltos at' olarak, mucizevî, akıllı bir masalsı atı niteler; ayrıca *tâltos ember*, 'tâltos adam' olarak ise doğaüstü güçlere sahip insan anlamına gelir. Kelimenin diğer ve bizim açımızdan en önemli anlamı ise şaman yahut kam anlamıdır. 1854 yılında *Magyar Mythologia* (Macar Mitolojisi) isimli kitabını kaleme alarak Macaristan'da bu alandaki ilk kapsamlı eseri ortaya koyan Arnold Ipolyi, kitabında *tâltos* kelimesini *Rahipler* başlığı altında incelemiştir. Ipolyi topladığı verilerden ilginç bir örnek de sunar, buna göre:

Tâltos hem insan, hem de at olabilir. Her ikisi de dünyaya dişleriyle gelir. Eğer ebe, tâltos-bebeğin [tâltosgyermek] dişlerinin olduğunu keşfeder ve bunu ifşa ederse, kaybolur, yani diğer tâltoslar onu götürürler, fakat ölmez. Tâltos olarak doğmak gerekir, kimse öğrenme yoluyla tâltos olamaz. Tâltos-adam [tâltosember] çoğunlukla ciddi, düşünceli ve kasvetlidir; savaşması gerekir ve üstelik bir boğayla, savaşırken o da boğaya dönüşür ve savaş sırasında her ikisinin de ağzından alevler çıkar. Eğer tâltos boğayı yenerseniz gezginliğe çıkar ve kendine tâltos-at [tâltoslo] arar. Tâltos-at her zaman için kötü ve zayıftır, ta ki tâltos onu satın alıncaya kadar. Tâltos böyle bir at bulunca, fiyatını soruşturur, eğer uygun bir fiyat önerirlerse, orada bırakır ve sahibi ona yakışır bir fiyat önerinceye kadar satın almaz. Eğer tâltos böyle bir at elde ederse üzerinde bir düşünce gibi gider. Tâltosa kılıç ve kurşun işlemez, bu yüzden sürekli askerlik eder. Eğer tâltos-adam ölürse ağzına çakıl taşı koyarlar, zira aksi halde ayı yutar. Noel gecesi doğan çocuk genellikle tâltos olur. Tâltos-adam her ne kadar yerin altına gizlenmiş hazinelerin yerini bilse de onlara ulaşması yasaktır. (Ipolyi, 1854:449)

Tâltos kelimesiyle bağlantılı olarak diğer önemli bir bilgiyi ise Macaristan'ın Sârret bölgesi halk inanışlarında buluyoruz: "Sârret'in en yaşlı adamları sadece yedinci çocuğun ve dişleriyle veya onbir parmakla doğanların tâltos olabileceğini bugün bile biliyorlar. Tâltosların başka fiziksel özellikleri de vardı. Böyle çocuklar uzun zaman meme emerler ve özellikle güçlü olurlardı, fakat fazla konuşmazlardı ve sessiz bir mizaca sahiptiler" (Szücs, 1936:39). Yine yörede yaşamış olan Vicsak isimli bir tâltos hakkında söylenenler ilginçtir: "Bir defasında Karcag'daki su bendinde bir söğüt ağacının tepesinde oturuyordu; belki bir kuş bile otursa eğilecek küçük, ince bir dalın üzerinde."⁴ (Szücs, 1936:41). Tâltos

⁴ Buradaki ifadelerle Eliade'nin Yakut şamanları hakkındaki ifadeleri arasında büyük bir benzerlik vardır: "...Bir başka Yakut söylencesine göre, şamanlar Kuzeyde doğarmış. Orada, dallarında yuvalar taşıyan ulu bir akçam yükselirmiş. Büyük şamanlar en üst dallarda, orta sınıftakiler orta dallarda, en küçükler ise en alt dallarda yuvalanmış..." (Eliade, 1999:59-60)

kavramının halk inanışlarında tarihî-etimolojik sözlüğe göre regös kavramıyla karıştığına işaret etmiştik; bu karışma muhtemelen kadim zamanlardaki Macar şamanının aynı zamanda bir destan anlatıcısı olduğunun da kanıtıdır⁵. Macar edebiyat tarihçisi Tibor Klaniczay bu hususta şunları dile getiriyor: "Şaman başlangıçta, henüz anaerik dönemde iken kadın olmalıydı, daha sonraları ise yerlerine erkek şamanlar geçmiştir; yine de belirli törenleri daha sonraları da kadınlar yürütmüşlerdir, böylece cenaze ağıtları da onların görevi olarak kalmıştır. Şamanın kadim Macarca ismi Finugor kökenli *regüs-regös* kelimesi olmalıydı (reg: büyü, büyü yapma), fakat daha sonraları bunun yanında şamanı nitelemek için Türkçe kökenli *tâltos* kelimesi de yerleşmiştir. Macar halk inanışları cadılara ve tâltoslara dair inanışlarda bir zamanların kadın ve erkek şamanlarının hatırasını bugüne kadar muhafaza etmiştir. Macar halk hikayeleri de çok sayıda kadim inanış unsuru muhafaza eder; örneğin gökyüzünü muazzam bir çadır direği şeklinde tutan mucizevî *evren ağacı* düşüncesi gibi..." (Klaniczay, 1964:16)⁶.

³ Râsonyi *Tarihte Türklük* isimli kitabında *tâltos* kelimesi ve bağlantıları hakkında şu bilgileri veriyor: "Macarların da Hıristiyan olmadan önceki inançları büyük ölçüde yukarıda tasvir olunanlara uyar. *Şaman* (kam) ın şekil değiştirmesi, halk masallarında olduğu gibi tabiat üstü kudretle alev veya hayvan kılığına bürünmeleri Macarların *tâltos'un* da görünmektedir. Şamanlık Finn-ugur kavimleri arasında da yaygın olmakla beraber *tâltos* sözü aslında Türkçe olmalıdır. Şöyle ki, eski Türkçe *tal-* 'kendinden geçmek' mânasına gelir. Meselâ: *talğan ig* 'bayılma hastalığı-epilepsia'. Bu kökten gelebilecek *talıt* (bayılma) demektir. Nitekim Türkçe *'bay ve bag'* sihir sözünden eski Macarcaya *bâjos* (okunuşu: bâyoş = sihirbaz) geçmiştir. Macarca *bü* (asıl mânası sihir = magia) dır. Macarca *orvos* (okunuşu orvoş, hekim mânasına) Türkçe *arvışçı* (sihirbaz) dan çıkmıştır. Macarca *bölcs* (okunuşu bölç) Türkçe *bügüçi* (sihirbaz) demektir v.b. Aynı vechile Macarca kutsal mânasına gelen *egy* (ondan müştak *egyhâz* = mabet, kilise); *boszorkány* (cadı karı) Türkçe karşılığı *basırkan*; *sârkány* (okunuşu şârkány = ejderha) Türkçe karşılığı ağlebi ihtimal *sazagan*; *ige, igez* (sihir) Moğolca karşılığı *üge*, aynı kategoriye girer." (Râsonyi, 1971:32-33) Râsonyi'nin kimi etimolojik açıklamalarını ihtiyatla karşılamak gerekir.

⁶ Eliade, Macar şamanizminin kökenleri hususunda Geza Roheim'den şunları aktarıyor: "Oldukça ilginç bir nokta, [Macar şamanizmiyle] en çarpıcı benzerliklere, Macarların amcaoğulları sayılan Ugor halklarında (Vogul ve Ostyak) değil de Samoyedler, Mongoloidler (Buryat), doğu Türk kabileleri ve Laponlarda rastlanmasıdır." (aktaran Eliade, 1999:257) Eliade ayrıca Vilmos Dioszegi'nin fikirlerinden de faydalanarak şu tesbitlerde bulunuyor: "...Dioszegi, Macar *tâltos'unun*, Macaristan'a yakın ülkelerde rastlanan ve görünüşte kendisine benzeyen tiplerden, -yani Rumen *solomonar*, Leh *planetnik* ve Sırp-Hırvat *garabancia'lardan-* ne kadar farklı olduğunu gösterir. Yalnızca *tâltos* bir tür "şamancıl hastalık", "derin uyku" (yani ritüel ölüm) ve "sırta erdirici parçalanma" gibi deneyimler yaşar; yine yalnız o bir sırta-ermé sınavından geçer, özel bir giysisi ile davulu vardır ve esrimeye girer. Bütün bu öğelere Türk, Fin-Ugor ve Sibirya halklarında da rastlandığından, yazar şamanizmin Macarların kökensel kültürüne ait bir sihirsel/dinsel öğeyi temsil ettiği sonucuna varır. Macarlar Asyadan bugünkü yurtlarına gelirken şamanizmi de birlikte getirmişlerdir..." (Eliade, 1999:257).

Regös kavramıyla ilgili olarak zikredilmesi gereken en önemli kaynaklardan biri de Macar müellif Anonymus'un *Gesta Hungarorum* isimli eseridir. İsmi bilinmediği için sonradan Anonymus ismiyle zikredilen yazar, eserini kral Bela'nın kâtibi olarak kaleme aldığını ifade ediyor; o dönemde yaşamış Bela isminde dört kral olduğundan, tarih araştırmacıları bu eserin muhtemelen kral II. Bela (1131-1141) veya III. Bela (1172-1196) zamanında kaleme almış olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Ortaçağın tevazu geleneğine uygun olarak, yazar eserde ismini vermemiş, fakat kendisini gestanın başlangıç satırlarında *P. Dictus magister*, yani 'P. diye isimlendirilen üstat' olarak nitelemiştir; yine başlangıç satırlarından anlaşıldığı kadarıyla eser, yazarın arkadaşı N.'nin ricası üzerine yazılmıştır. Anonymus, kendinden önceki yazılı kaynaklara da dayanarak Macarların tarihini yurt işgali zamanına kadar anlatır; Anonymus'un gestası "Latince Batı edebiyatında XII. Yüzyılda moda olan, müellifin eski zamanları kendi tahayyülüne göre canlandırdığı romansı gestadır" (Györffy, 1977:12). Macarların ilk gestası olan bu kitabın konumuzla ilgili en önemli yanı ise Macarlarda epik şiir ve ozanlık kavramının eskiliğini dile getiren satırlardır. Hıristiyanlığın Macaristan'da iyice yerleşmeye başladığı bir çağda yazılan eserde, paganlık dönemini hatırlattığından dolayı ozanlara karşı belirgin bir aşağılama hissediliyor; fakat yazar eski olaylardan bahsederken yazılı kaynaklar ve kendi hafızası dışında ozanların anlattığı tarihsel olaylara da atıfta bulunuyor. Eserde dört yerde regös kelimesi geçiyor; bunlardan ilki şu satırlarda: "En iyisi sana gerçek ve sade bir şekilde yazmaktı ve okuyan, olayların nasıl cereyan ettiğini açıkça görebilmeliydi. Eğer soylu Macar milleti kökenlerinin başlangıcını ve kahramanca işlerini köylülerin sahte masallarından veya regöslerin saçma şarkılarından uykuda imişçesine duyacaksa, bu, hiç de güzel olmayan ve yakışsız bir iş olurdu." (Anonymus, 77-78), "Yani Teteny kendi insanları arasında kendine şöhret ve toprak elde etmek istiyordu; aynı regöslerimizin söylediği gibi: 'Onlar kendileri için toprak ele geçirdiler ve üstelik-iyi şöhret de kazandılar.'" (Anonymus, 101-102), "Savaşları ve tüm kahramanlıkları konusunda, eğer bu sayfada yazılan sözlere inanmak istemiyorsanız, Macarların yiğitçe işlerini ve savaşlarını bugüne kadar unutmamış olan regöslerin saçma şarkılarına ve köylülerin sahte masallarına inanınız. Oysa kimileri der ki onlar tâ Konstantinopolis'e kadar gitmiştir; hatta Botond baltasıyla Konstantinopolis'in altın kapısını parçalamıştır. Yine de ben, zira bunu tarih yazarlarının hiçbir kitabında bulamadım, sadece köylülerin sahte masallarından duydum, bu yüzden eserimde yazmak istemedim." (Anonymus, 115-116), "Diğer gün ise hükümdar Ârpâd ve tüm beyleri, Macaristan'ın tüm yiğitleriyle birlikte, kral Attila'nın şehrine girdi. Orada krallık saraylarını gördüler -kimisi yerle bir olmuştu, kimisi ise sağlamdı- ve tüm bu taş binalara hayli şaşırıldılar. Tarifsiz bir şekilde neşelendiler, zira kral Attila'nın, ki hükümdar Ârpâd onun soyundan geliyordu, şehrini işgal

etmeye -üstelik savaşsız- muktedirler. Büyük bir neşe içinde her gün kral Attila'nın sarayında yan yana oturarak ziyafetler verdiler. Regöslerin şarkılarıyla kopuzlar ve kavalların ezgisi uyum içerisindeydi" (Anonymus, 120).

Anonymus'un anlatısındaki regös ve kobzos tabirleri ile İbn Bibi'nin Selçukname'sindeki anlatı arasında çarpıcı benzerlikler buluyoruz: "...Erbâb-ı gına ve melâhîyi hâzır ettiler, Şâhînşah Hazretlerinin fütûhi üzerine elhân-ı cân-perverle güyendelik ettiler ve *alplık* ve *bahadırılık* zikrini ki asâkir-i mansûre ol gün takdim kılmışlardı, ozan'lar ve *kopuzcu'lar* elfâz-ı garrâ birle bir sebil hikâyet ayıttılar" (aktaran Köprülü, 1993:245).

Bir Fransisken rahibi olan Mark Bandinus Romanya'daki Macarlar arasında gördüğü büyücülük hadisesini şöyle anlatıyor:

İtalya'da zeki, ve aynı zamanda azizler gibi yaşayan bilginler kadar bu büyücüler de itibar görürler, sayılırlar. Büyücülük ve efsunculuk mesleğini öğrenmek ve devam ettirmek fırsatı herkes önünde açık ve çok şerefli sayılmaktadır. Ah ben de ne kadar dua ettim Tanrıya kalbimden, içimi ne kadar çektim! Nefret verici efsunkârlıklarını duyduğum ve gördüğüm zaman ne kadar sabırlı olmam gerekirdi! Eski çağın bakıcılar, falcılar hakkında masal olarak anlattıklarını, bu bölgede kendi gözünle görebilirsin. Çünkü büyücüler geleceği öğrenmek istedikleri zaman kendilerine bir yer seçiyor, mırıldanarak, başlarını çevirip gözlerini döndürerek, ağızlarını çekip, alın ve yüzlerini buruşturarak, çehrelerini iyice değiştirerek, kol ve bacaklarını sağa sola atarak, bütün vücutlarını titreştirerek biraz ayakta kaldıktan sonra kendilerini yere atıp kollarını açarak ve bacaklarını uzatarak, ölü gibi bazen üç-dört saat kadar cansız yatıyorlar. Nihayet kendilerine gelirken seyredenlerin gözü önüne korkunç bir görüntü geliyor: Önce titreyen el ve ayaklarla yavaş yavaş kalkıyor, sonra içlerine cehennem cinleri girmiş gibi vücutlarını öylesine uzatıyorlar ki insan hiç bir kemiklerinin kendi mafsâl ve oynanışında kalmadığı hissine kapılıyor. Sonunda, rüyadan uyanmışçasına düşlerini gelecek olarak anlatıyorlar. Hastalığa yakalananlar ya da bir eşya kaybedenler büyücülere başvurur. Bir dostunun ya da bir koruyucusunun ruhunun kendisine sırt çevirdiğini gören de o ruhu büyülerle tekrar kazanmaya çalışır. Birine küstükleri zaman da öç almanın en uygun aracı olarak büyüye başvururlar. Çeşit çeşit büyücü, efsuncu, bakıcı, falcı ile hokkabazların yaptıkları bir tek kitaba asla sığmaz, (aktaran Hoppâl, 1996:828-829)

Hıristiyanlığın erken bir devirde benimsenmesi ve Avrupa ile sıkı organik ilişkiler Macarların efsanevi kralı Mâtyâs'ın yine kendisi kadar meşhur ve dönemin hümanist kültürüne kucak açmış sarayındaki İtalyan tarihçilerden olan Galeotto Marzio Macar sözlü edebiyatı hakkındaki gözlemlerini kitabında şöyle dile getiriyor:

Sürekli olarak tartışma olur; sohbetlerin konusu kimi zaman ciddi, kimi zamansa eğlencelidir; veya şarkılar söylenmeye başlanır. Zira orada müzisyenler ve arpçılar bulunur ve bunlar kahramanların işlerini anadillerinde, ziyafet sırasında lavta eşliğinde şarkılar şeklinde söylerler. Bu Romalıların adeti idi ve Macarlara da buradan geçmiştir. Sürekli olarak herhangi bir kahramanlık olayı hakkında şarkılar söylerler ve bunda da haksız değildirlere, zira Macaristan çeşitli diller konuşan düşmanlarla çevrili bir yerdedir; savaş için her zaman bir vesile bulunur. Aşk şarkılarını nadiren söylerler, zira daha ziyade Türklere karşı gösterilen kahramanlıklar hakkında şarkılar söylenir. Macarlar, ister soyluları olsun, isterse köylüleri, neredeyse aynı sözlerle ve benzer şekilde konuşurlar; telaffuzları birbirinin aynıdır, kelimeler aynıdır, vurgulamalar her yerde birbirine benzer. Zira İtalya'yı zikrederken olursam, bizde dil farklılıkları o ölçüdedir ki ve konuşmaları bakımından orta sınıf köylüden, Toskanalı Kalibrialıdan o derecede farklılaşmıştır ki birbirlerini zar zor anlayabilirler. Macarlarda, zikretmiş olduğum gibi, konuşmanın biçimi aynıdır veya farklılık oldukça küçüktür; Macar dilinde söylenen şarkıları köylünün ve orta sınıftan olanın, orta ve yüksek mevkide olanların aynı şekilde anlaması buradan kaynaklanır. (aktaran Gerezdi, 1962:6-7)

Her ne kadar Marzio Macar sarayındaki ozanların ziyafetlerde kahramanlık şarkıları söylemelerini Roma'dan Macaristan'a geçmiş bir adet olarak yorumluyorsa da doğal olarak bu bir yanlış tesbittir, zira Marzio'dan yüzyıllar önce yaşamış olan ünlü Bizanslı tarihçi Priskos Attila'nın sarayını zikrederken benzeri gözlemlerini dile getiriyor:

Akşam karanlığı bastırınca meşaleler yakılır, iki ozan Attila'nın huzuruna gelip onun gösterdiği yiğitlikleri, kazandığı savaşları öven sözleri sazlı sözlü bir okuyuşla dile getirirlerdi. Hunlar'dan kimi okunan, söylenen destanlardan zevk alıp seviniyor kimi de o eski kahramanlık anılarını gözünde canlandırarak coşuyordu. Yaşlılar, kocalık kendilerini o zaferlerden uzak tuttuğu için ağlıyorlardı... Coşkun kahkahalar koparan oyunlar ve maskaralıklar da yapıyordu. Eğlence gece yarısına kadar sürüyordu. Doğu Roma'nın elçileri uzun süre yiyip içmeye dayanmamışlar, üstlerine ağırlık basınca kalkıp gitmişlerdi. (aktaran Altheim, 1998:37)

Buraya kadar anlattıklarımız Macar edebiyat geleneğindeki dolaysız Türk etkisinin kanıtlarıdır. Macarlar Karpatlar havzasına yerleştikten sonra çok daha farklı bir medeniyet çevresine girmiş oldular ve tüm kurumlarıyla bu medeniyetin, yani Batı medeniyetinin bir parçası haline geldiler. Osmanlılar Macaristan'a girdiklerinde artık Avrasya'dan beraberlerinde getirdikleri atlı-göçebe kültür mirasının büyük kısmını terk etmiş bulunan Hristiyan Macarlarla karşılaşmış oldular. Avrupa milletleri bundan sonra Macarları genellikle Hristiyanlığın savaşçıları, Hristiyan aleminin Türklere karşı giriştiği mücadelelerin kahramanları, Tanrının kılıcı ve Hristiyanlığın

koruyucu kalesi olarak görmüşlerdir. Macarlar ve Türklerin bundan sonraki tarihi iki hasım milletin tarihi olarak gelişecektir.

Hegel, *Estetik'inin* epik şiirden bahseden bölümünde eposa en uygun durumun bir "savaş durumu" olduğunu ve "savaşta tüm bir milletin harekete" geçtiğini, milletin "genel durumlarında taze bir canlılık ve hareketliliğin kendini gösterdiğini" söylüyor (Hegel, 1980:269). Genel anlamda Macar edebiyatında, özeldense Macar epik şiirinde Türk imajının oluşumu ve Türklerle ilgili konuların epik şiirlerde kendini göstermesi Hegel'in isabetli tespitiyle "savaş durumu" ile ilgilidir; Osmanlıların Balkanları hakimiyetleri altına almaları, tedricen Macar topraklarını ele geçirmeleri ve en nihayet Mohaç savaşı Macar halkının yaratma kabiliyetine yeniden canlılık kazandırmış ve bu kabiliyeti epik şiir doğrultusunda yönlendirmiştir. Takâts bu durumu şöyle özetliyor: "...Millî ruh ne kadar canlı, millî duygu ne derece kuvvetli ise, o nispette fazla türkû meydana gelir, o kadar çok masal yayılır. XVI. yüzyıl biz Macarların en ateşli ve en Macar yüzyılımız olduğundan millî hayatın bütün olayları hızlı gelişmeler gösteriyor (...) Böyle bir çağ, böyle bir ruh satsız, sözsüz tasavvur olunabilir mi? Hayır, hayır. Böyle çağda saz ve masal alabildiğine gelişir. Nitekim Macar tarafında olsun, Türk tarafında olsun, uç kalelerinde gelişmiştir de. Saz şairleri, çalgıcılar ve okuyucular konaktan konağa, kaleden kaleye geziyor ve hangi kapının tokmağını çekerlerse, güler yüzle içeri alınıyorlar. O zaman saz sesi yükseliyor, yiğitlik çağlarının türküleri söyleniyor..." (Takâts, 1958:165) Türk edebiyatında olduğu gibi Macar edebiyatında da *halk edebiyatı* ve *yüksek edebiyat* (divan edebiyatı) ayrımı vardır; fakat bu, örneğin Alınanlarda ve diğer Batı edebiyatlarında olduğundan daha belirsiz bir durumdur. Macar halk edebiyatında Türk imajı izlerine doğal olarak yüksek edebiyattan daha önce rastlanır; Szerb Antal bu durumu şöyle açıklıyor: "Türklerle ilgili edebiyat Macaristan'da şaşırtıcı bir şekilde geç bir dönemde, Mohaç savaşından neredeyse yüz yıl sonra ortaya çıkar; dolayısıyla artık neredeyse iki yüz yıllık bir geçmişi olan Batılı örneklerden derleyebilirdi. Batıda, özellikle Almanya'da ve İtalya'da XV. yüzyıldan beri Hıristiyanlığı Türklere karşı savaşa yüreklendiren şiirler, broşürler, değerlendirmeler yığınla ortaya çıkmıştır. Motif yavaş yavaş Hümanistlerin sevdiği bir retorik üslup alıştırmaya haline gelmişti ve uzun süre kullanıldığından dolayı içsel dinamizmi sekteye uğramıştı..." (Szerb, 1992:87).

Macarlar üzerindeki Türk etkisi o kadar büyüktür ki çocukların imgeleminde bile yer etmiştir. Macaristan'da söylenen bir tekerleme bu konuda aydınlatıcıdır:

Golya, golya, gilice,	Leylek, Leylek, kumru,
Mitöl veres a lâbad?	Neden ayağın kanlı?
Török gyerek megdobta,	Türk çocuğu fırlattı,
Magyar gyerek gyögyıtja,	Macar çocuk sağaltır,
Síppal, dobbal,	Kavalla, davulla,
Nâdi hegedüvel.	Kamıştan kemanla.
Csicsîgatja, babusgatja,	Oksar durur, sallar durur,
Töba, töba mártogatja.	Göle batırır, göle batırır.

(MN.591)

Bir edebî tür olarak halk baladları 19. yüzyılda özellikle Erdel'de (Transilvanya) yaşayan Sekeller arasında yapılan derlemeler sayesinde Macar edebiyatında önem kazanmıştır. Macar halk baladlarında da Türklere ilişkin birçok konu vardır; özellikle Macar kızlarının kaçırılarak haremlere kapatılması, Türkiye'ye götürülmesi, ailelerinden koparılmaları sık rastlanan motiflerdendir; Macar baladlarının özellikle tarihî olaylardan, esir askerlerin hayatından bahsedenleri epik özellikler taşımaktadır. Bu baladların en güzellerinden birinin konusu şöyledir: Bir Macar kızı ailesi tarafından bir Türk'e gelin olarak verilir; kız Türkiye'de oldukça zengin bir hayat sürmeye başlar ve bir süre sonra artık ailesini bile hatırlamaz hale gelir. Kızın annesi, kızının zenginlik içerisinde yaşadığını ve fakirlere, düşkünlere yardım etmeyen kalpsiz biri haline geldiğini haber alır. Olanları kendi gözüyle görmek için İstanbul'a gelir ve kızının kendisini tanımamasını sağlamak amacıyla dilenci kılığına girer ve kızının yaşadığı konağa gelerek ondan ekmek ve su ister. Annesini tanımayan kız dilenciye karşı çok kaba davranır ve nihayetinde annesini zindana attırır. Daha sonra dilenci kadının kızın annesi olduğu ortaya çıkar, fakat kızının taş kalpli bir insan haline gelmesine çok üzülen anne kızını reddeder (Kriza, 1991:29-31). Esir düşen bir Sekel askerinin muhtemelen İstanbul'daki esareti hakkında söylediği balad şöyle başlıyor: "Kondu yere turna/Denzin kıyısına,/Denzin kıyısından/Büyük Türk imparatorunun/Güzel sarayına./Oradan uçtu turna-/Nazik turna/Kondu zindanın penceresine:/Orada söylüyor/Hüzünlü şarkısını/Elemli esarete-/Bir Sekel askeri://-Hey turna, turna!/İmparatoriçenin turnası!.../Eğer ben turna olsam/Seher vakti uçar,/Nehre doğru giderdim,/Oradan su içerdim (...) (HEMV, 1:33-34); şiir bu şekilde esir askerinin dertlerini dile getirmesiyle devam ediyor; asker daha sonra turna olarak nehrin kıyısında İmparatorun kızıyla karşılaşır ve birbirlerine aşık olurlar. İmparator durumu farkedince kızını da zindana kapatır, fakat Sekel askerinin hüzünlü şarkıları imparatoru

gece gündüz rahatsız eder; nihayetinde imparator askerle beraber kızını denize attırır.

Macar epik şiir geleneğinde Türk imgesi Osmanlıların Macaristan topraklarından çekilmelerinden 20. yüzyılın başlarına kadar canlı bir şekilde devam etmiştir. Macar epik şiirinin tasnifi meselesini irdelediğimiz bölümde, dünya üzerindeki birçok edebiyat geleneğinde olduğu gibi, halk şiiri ve yapay şiir farklılığının Macar şiirinde ve dolayısıyla epik şiirde de bulunduğunu zikretmiştik. Macar epik şiiri dağarının en önemli kısımlarından birini Macarca'da *Kuruc költeszet* (Kuruc şiiri)⁷ ismiyle zikredilen şiir geleneği oluşturur; bu gelenek daha ziyade halk şiiri geleneğinden ve kısmen de barok şiir geleneğinden beslenmiştir ve kendine özgü ilginç özellikler gösterir. Macar tarihinde Kuruc dönemi "1664'den, veya daha doğrusu 1670'den 1711'e kadar sürmüştür" (Ferenczi, 1904:22); bu dönemde ortaya konulan ve Macar halk edebiyatının bir parçası olan şiirlere *Kuruc şiiri* ismi verilir. Kuruc şiirini Macar edebiyatı tarihçileri konularına göre birkaç gruba ayırmışlardır: bunlar, tarihsel şarkılar, dinî şarkılar, vatanperverlik veya askerlikle ilgili şarkılar, kendine özgü ilginç özellikler taşıyan ve Avusturyalılara karşı verilen mücadelede kaçmak ve saklanmak zorunda kalan askerlerin hayatını anlatan kaçma-gizlenme şarkıları (*bujdosó enekék*) ve aşk şarkılarıdır. Kuruc şiirinin özellikle kaçma-gizlenme şarkıları, vatanperverlik ve askerlikle ilgili şarkıları ve tarihsel şarkılar epik özellikler taşır. Epik özellikler taşıyan bu gruptaki şiirlerin çoğundaki ortak motif Katolik kilisesine ve Habsburg hanedanına karşı

⁷ 1526 Mohaç savaşından sonra Macaristan, Habsburg Hanedanından Ferdinand'ın (1527-1564) yönetimindeki Kuzey Macaristan, 1541'de Budin'in Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra Türk hakimiyeti altındaki Orta Macaristan ve yine Türk himayesindeki yan bağımsız Erdel Prenslığı olmak üzere üç kısma bölünmüştü. 1686 yılından Budin'in birleşik Avusturya ve Macar orduları tarafından tekrar alınmasıyla ve özellikle 1699 Karlofça antlaşması ile birlikte Macaristan'da Türk hakimiyeti sona ermiştir. Türklerin Macaristan topraklarından çekilmesi hiçbir zaman Macaristan'ın bağımsızlığına kavuştuğu anlamına gelmemiştir; zira Osmanlılar çekildikten sonra bu defa da Avusturyalılar Macaristan'ı hakimiyetleri altına almıştır. Habsburg hakimiyeti, Türk hakimiyetinin tersine sadece topraklar üzerindeki hakimiyet kavramının oldukça dışına taşmış, Macar toplumunun her kesimi üzerinde büyük bir Alman baskısı oluşmuştur ve bu baskı bilindiği üzere I. Dünya Savaşı sonuna kadar devam etmiştir. Macarlar, 1664-1672 yılları arasında Wesselenyi Ferenc önderliğinde, 1678-1682 yılları arasında Imre Thököly önderliğinde, 1703-1711 arasında II. Ferenc Rákóczi önderliğinde ve en nihayet 1848 yılında Lajos Kossuth önderliğinde dört defa Habsburg hakimiyetine karşı bağımsızlık savaşı vermiş, fakat bu dört girişim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu bağımsızlık savaşlarının en ilginç yanı ise savaşların başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Imre Thököly, Ferenc Rákóczi ve Lajos Kossuth'un Osmanlılara sığınmış olmalarıdır. *Kuruc* tabiri Osmanlıların Macaristan'dan çekilmelerinden sonra kullanılmaya başlamıştır ve Habsburglara karşı mücadele edenleri tanımlamak için kullanılır; Habsburg yandaşı Macarlara ise *Labanc* ismi veriliyordu. *Kuruc* dönemi şiirlerinin çoğunda bu *Kuruc-Labanc* mücadelesi anlatılır. Macaristan tarihi ve Türk-Macar ilişkileri tarihini inceleyen ayrıntılı bir özet: (Eckhart, 1949).

duyulan nefrettir, zira Osmanlıların Macaristan'dan çekilmeleriyle birlikte sözde kurtarıcı olarak Macaristan'ı tedricen ele geçiren Avusturyalılar Macarlar üzerinde büyük bir baskı uygulamıştır. Protestanlık mezhebinin Macaristan'da yayılmasından ve hemen hemen tüm Macar nüfusun Protestan⁸ olmasından kendi siyasi çıkarları açısından rahatsızlık duyan Habsburg Hanedanı, Osmanlılar çekildikten sonra bilinçli olarak ve zor kullanarak Macarları katolikleştirmeye girişmiştir. Dolayısıyla bu şiirlerde Macaristan'ın içine düştüğü bu trajik durum en çok işlenen konudur.

Kuruc şiirlerinde Türklerden daha ziyade dolaylı olarak bahsedilir, zira artık düşman Türkler değil Avusturyalılardır; ayrıca Türkler çekildikten sonra mezhep savaşları da başlamıştır. 1671 yılından kalma *Macaristan'da Papaz Dünyası* isimli şiirde Macaristan'ın Türkler tarafından ele geçirilmesinin sebepleri arasında mezhep mücadelelerinin yattığı vurgulanıyor: "Ülkemizde Macar Macarla bu yüzden savaşıyor,/Bu yüzden bu kadar çok ordu imparatorluğa yürüyor/Ülkemizde Hristiyan Hristiyanla savaşıyor,/Paganlar sevinç içindeyken bizler tükenmekteyiz" (Ferenczi, 1904:351). Macar epik şiirinde Türkler için sıklıkla kullanılan *pagan* sıfatının, Osmanlılar Macaristan'dan çekildikten sonra bu defa da Katolik olmaları nedeniyle Habsburglar için ve Kuruclara karşı Avusturya yanında mücadele eden Labanclar için kullanıldığını görüyoruz; 1672 yılından kalma *Kuruc Tâbori Dal* (Kuruc Tabur Şarkısı) isimli şiirde bu durum şu şekilde dile getiriliyor: "Fukara delikanlının⁹ ucuzdur kanı:/İki-üç kuruştur günlük ücreti;/Onu bile harcayamaz, nihayetinde/İki pagan arasında bir vatan için dökülür kanı!//Üzerimize Alman saldırır, üzerimize Türkler yürür,/Ateşle kılıçla tahribolur ülke ve sınır;/Bu Tanrı tanımaz Almanlar öyle zarar verdiler ki;/Ne Türk ne de Tatar yaptı onların yaptığını!// (...) Hey ulu beyler! Pagan olan Hristiyan değildir;/Labancların tümü bunlardan daha kötüdür." (Ferenczi, 1904:353)

Osmanlı sonrası Macaristan'ındaki Kuruc-Labanc mücadelesi sadece Kuruc şiirinde değil Labancların yazdığı şiirlerde de ana temadır. Bu şiirlerde Kuruclar Osmanlılarla işbirliği yapan vatan hainleri olarak zikredilir. 1683 yılında kaleme alınan bir Labanc yergi şiiri Osmanlılarla işbirliği yaparak Habsburglara karşı mücadele veren, fakat yenilerek 1699 yılındaki Karlofça antlaşmasından sonra Türkiye'ye sığınan Imre Thököly'yi eleştiriyor: "Duydunuz mu yeni kralın şöhetini/Tanrıdan ayrılan vatan evladımızı?/ bilir misiniz, inanır mısınız ki o paganın/Kılavuzudur, o getirdi

⁸ Osmanlı hakimiyeti döneminde Macar Protestanlığının durumu hakkında ayrıntılı bir çalışma için (Çoban, 1993).

⁹ Türkçe'ye 'fukara delikanlı' şeklinde tercüme ettiğimiz tabirin Macarcası 'szegenylegny' şeklindedir. Bu kavram yokluklar içerisinde savaşlar nedeniyle oradan oraya sürüklenen Macar askerlerini ve gençlerini nitelemek için kullanılır. Kavram hakkında bir Amerikalı araştırmacının incelemesi için (Hobsbawm, 1995).

üzerinize, şimdi sadece ganimettir.//Kralına karşı silah kaldırır,/Türkle, Tatarla barış yapan/Milletinin, Hristiyanların masum kanını döker,/Kiliselere, mihrabları yakar, yıkar." (Ferenczi, 1904:357). Kurucular, onların Avusturya'ya karşı verdiği bağımsızlık mücadeleleri ve Kuruc şiiiri bugün bile Macaristan'da okullarda okutulan konular arasındadır; Kurucuların mücadelesi bir özgürlük mücadelesi olarak görülmüştür. Yine 17. yüzyılın sonlarından kalma bir kaçma-gizlenme şiirinde bir asker muhtemelen Türkiye'ye sığınan efendisinin yasını tutuyor: "Benim efendim yabancı ülkeye gitti:/Peşinden gideyim diye mektup yolladı...//Benim efendim Türk taburuna gitti-/Yasını tutarım onun kara giysilerle.//Atlarım atıma-iyi atımın sırtına:/Giderim peşi sıra büyük Türkiye'ye." (Ferenczi, 1904:357). Burada bahsi geçen *efendi* muhtemelen Thököly'dir. Kuruc şiiri dağarının önemli bir kısmını da II. Ferenc Râkóczi'nin Habsburglara karşı giriştiği bağımsızlık savaşı ve savaşın yenilgiyle sonuçlanmasından sonra Râkóczi'nin Tekirdağ'a sığınması oluşturur. Bu şiirlerden biri Tekirdağ'da 1721 yılında kaleme alınmıştır ve kaçma-gizlenme şiirlerinin güzel bir örneğidir: "Denizin kıyısında yaşıyoruz./Hayatımızın günlerini geçiriyoruz;/(...) Şehir güzel bir arazide uzanır/İnsan gözüne güzel görünür./(...) Şehirde dört millet oturur:/Rum, Türk, Yahudi, Ermeni:/Tüm bunların dini farklıdır/Farklı farklı gelenekleri vardır./Nasıl olabilir birlik,/Farklı dinler varsa bir yerde?" (Ferenczi, 1904:422-423). Bu şiir birkaç bakımdan ilginçtir: her şeyden önce okuyucuya Kuruc şiirinin nihai anlamını verir ki bu da Macaristan'ın büyük güçler arasında ezilmeye mecbur bir ülke olduğudur; bu nihai anlamı en güzel ve lirik bir tarzda "Ateş ve seller arasında/Mücadele verdi/Küçük Macaristan,/Nihai çöküşe/Ve solup kurumaya/Mecbur bir çiçek (...)" (Ferenczi, 1904:345) dizeleri dile getiriyor. Şiirin diğer ilginç bir yanı ise yazarının Türkiye'deki çeşitli milliyetlerin nasıl olup da bir arada yaşadığını şaşkınlıkla karşılamasıdır. Oysa ilk Macar kralları da ülkelerinin güçlü bir toplumsal yapıya kavuşması açısından değişik milliyetlerden insanların bir arada yaşamasını olumlu görmüşler ve bunu destekler faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Kuruc şiiri esasında Macar epik şiiri edebiyatında önemli bir dönüm noktasıdır; daha önceki epik şiirlerde daha ziyade Türk karşıtı fikirler dile getirilirken, Kuruc şiirinde Alman karşıtı fikirler ağırlık kazanmıştır, dolayısıyla konu itibarıyla bir dönüşüm söz konusudur. Bunun yanında Kuruc şiiri, aynı dönemde Zrínyi ve Gyöngyösi gibi yapay eposun büyük yazarlarının ortaya çıkmasıyla, Macar doğal epik şiiri geleneğinin de son safhasını teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

- (HEMV) *Het evszâzad magyar versei I-IV*. Budapest: Szepirodalmi Könyvkiado. 1972.
- (MN) *Magyar Nепrajz V., Nепkölteszet*. föszerk. Vargyas Lajos. Budapest: Akademiai Kiado. 1988.
- (TESz) *A Magyar Nyelv Törtenei-Etimologiai Szotâra I-III*. föszerk. Benkő Lorând. Budapest: Akademiai Kiadö. 1970.
- ALTHEEVÍ, Franz. (1998). *Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği*, (çev. E. T. Eliçin). İstanbul: Özne Yayınları.
- ANONYMUS, *Gesta Hungarorum*. (çev. Pais Dezsö). Budapest: Magyar Helikon. 1977.
- ARANY, Jânos. (1860). "Naiv eposzunk". *Tanulmânyok es kritikâk*. ed. S. Varga Pal. Debrecen 1988
- ÇOBAN, Erdal. (1993). *Osmanlı Hakimiyeti Altında Macar Protestanlığının Gelişimi*. (yayımlanmamış yüksek lisans tezi). A.Ü.D.T.C.F., Ankara
- CHADWICK, H. Munro ve N.K. Chadwick. (1932-1940). *The Growth of Literature*, III c, Cambridge: Cambridge University Press, [reprint, 1986].
- DEZSI, Lajos. (1927). *Magyar törtenei târgyû szepirodalom*. Budapest: A magyar törteneelmi târsulat.
- ECKHART, F. (1949). *Macaristan Tarihi*. (çev. İbrahim Kafesoğlu). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ELLADE, Mircea. (1999). *Şamanizm*. (çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- FERENCZI, Zoltân. (1904). *A regi magyar költeszet I (a kuruc vilâg költeszete)*. Kiadta es bevezetessel ellâtta Ferenczi Zoltân. Budapest
- GEREZDI, Rabân. (1962). *A magyar vilâgi lira kezdetei*. Budapest: Akademiai Kiado.
- GYÖRFFY, György. (1977). *Anonymus: Gesta Hungarorum'a Önsöz*. Budapest: Magyar Helikon.
- HEGEL, G.W.F., (1980). *Esztetikai elöadâsok*. III köt. (ford., Szemere Samu) Budapest: Akademiai Kiadö.
- HOBSBAWM, Eric. (1995). *Sosyal İsyancılar*, (çev. Necati Doğru). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- HOPPÂL, Mihály. (1996). "Macar Kültür Tarihinde Şamanizmin Yeri." (çev. Edit Tasnâdi). *Erdem*. cilt 8, sayı 24, ss. 827-841

- HORVÁTH, Izabella. (1995). "A Comparative Study of the Shamanistic Motifs in Hungarian and Turkic Folk Tales." *Shamanism in Performing Arts*. ed. Tae-gon Kim and Mihály Hoppál. Akadémiai Kiadó. Budapest. ss. 159-170
- IPOLYI, Arnold. (1854). *Magyar mythologia*. Pest. [tıpkıbasım, Kner Nyomda, Bekescsaba, 1987].
- KLANICZAY, Tibor. (1964). *A magyar irodalmo története*. I. cilt. ed. Söter István. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KÖPRÜLÜ, Fuat. (1922). "Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te'sirleri." *Edebiyat Araştırmaları 1*, Ötüken, İst., 1989, ss. 239-269
- KÖPRÜLÜ, Fuat. (1928). "Türk Edebiyatı'nın Menşesi." *Edebiyat Araştırmaları 1*, Ötüken, İst., 1989, ss. 49-130
- KÖPRÜLÜ, Fuat. (1993). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. baskı.
- KÖSZEGHY, Peter. (1991). *Irodalom es művészetek a kezdetektől a XVIII. Század elejéig, (A magyarságtudomány kezikönyve içerisinde ss. 355-538)*. szerk. Kosa László. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KRIZA, Ildiko. (1991). *A magyar népköltészet története*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- LIGETI, Lajos. (1986). *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt es az Arpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NEMETH, Gyula. (1921). "Török jövevényszavaink középső retege." *Magyar Nyelv*, XVII, ss. 22-26
- PAKSA, Katalin. (1999). *Magyar népzene-történet*. Budapest: Balassi kiadó.
- RÁSONYI, László. (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- SZERB, Antal. (1992). *Magyar irodalom történet*. Gyoma: Magvető Kiadó.
- SZÜCS, Sándor. (1936). "Táltosok es boszorkányok a Nagysárreten." *Ethnographia*, XLVII. evf., 1936, Bp., 1937, ss. 39-48
- TAKATS, Sándor. (1958). *Macaristan Türk Aleminde Çizgiler*. (çev. Sadrettin Karatay). Ankara: Maarif Vekâleti.
- YAXIONG, Du. (1995). "Ancient Hungarian Folk Songs and Shamanic Songs of the Minorities of North China." *Shamanism in Performing Arts*, ed. Tae-gon Kim and Mihály Hoppál, Akadémiai Kiadó, Budapest, ss. 123-134.